

अध्याय ९

९. वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचना (ESMF) कार्यान्वयनका लागि संगठनात्मक ढाँचा :

९.१ वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचना (ESMF) कार्यान्वयनमा संलग्न मुख्य पक्षहरू

९.१.१. सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरू :

अघिल्लो परिच्छेदमा उल्लिखित प्रक्रियाहरूको विभिन्न चरणमा एकभन्दा बढी सरकारी निकायहरू, प्रत्येक निकायका विभिन्न व्यवस्थापकीय तहहरू जस्तै आयोजना इकाई, परामर्शदाता, ठेकेदार, स्थानीय समुदाय तथा प्रभावित जनता आदि, संलग्न रहेका छन् । प्रस्तावित वातावरणीय मूल्याङ्कन (EA) संयन्त्रको सफलता खासगरी वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचनाको प्रक्रिया तथा आयोजना व्यवस्थापनमा संलग्न कर्मचारीको क्षमताको स्पष्ट पहिचान, जिम्मेवारी तथा कामको वाँडफाँड र सडक विकासको सम्पूर्ण प्रक्रियाको विभिन्न चरणमा अन्य संस्थाका विशेषज्ञहरूसँगको सहकार्यमा उपयुक्त कदम चाल्ने बारेको योजना व्यवस्थापनका कर्मचारीहरूको क्षमता उपर भर पर्दछ । सडक विकासको क्षेत्रगत अवधारणा अन्तर्गतका कार्यक्रम र मौजुदा सडकको स्तरोन्नति वा नयाँ सडक निर्माणको कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न निकाय तथा संस्थाहरूको संलग्नता रहन्छ । जस्तै :

- सडक विभाग, भू-वातावरणीय तथा सामाजिक इकाई सहित
- राष्ट्रिय योजना आयोग
- भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय
- वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
- जिल्ला विकास समिति/गाउँ विकास समिति
- वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय/जिल्ला वन कार्यालय
- संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग सहित
- जलस्रोत मन्त्रालय
- अर्थ मन्त्रालय
- सामुदायिक संस्थाहरू
- गैर सरकारी संस्थाहरू
- क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति

वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचना (ESMF) को कार्यान्वयनको परिप्रेक्ष्यमा निम्न निकायहरू मुख्य निकायका रूपमा रहन्छन् र तिनको खास गरी देहाय वमोजिम जिम्मेवारी हुन्छ :-

१) भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय :-

भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, सडक विभाग मार्फत कार्यान्वयन गरिने सामरिक सडक संजालको योजना तर्जुमा तथा निर्माणमा संलग्न नेपालको छात्रा संगठन हो । आयोजनाहरूको अन्तिम छनौट गर्न र बजेट विनियोजनलाई अन्तिम रूप दिनका लागि राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयसंग समन्वय गर्ने समग्र दायित्व भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको हुन्छ ।

२) सडक विभाग तथा यसको भू-वातावरणीय तथा सामाजिक इकाई :-

सामरिक सडक सञ्जाल (SRN) कार्यक्रमको मुख्य प्रस्तावक/जिम्मेवार निकायको रूपमा रहेको छ । सडक विभागको प्राथमिक जिम्मेवारी अन्तर्गत योजना तर्जुमा, सर्भेक्षण तथा कार्यक्रम सुपरिवेक्षण पर्दछन् । यसले मुलुकको सडक विकास आयोजनाका क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनको विभिन्न चरणको प्रगतिको अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा समन्वय गर्दछ । सामरिकसडक संजाल (SRN) कार्यक्रमका योजनाको छनौट तथा निर्माण कार्यको प्राथमिकता निर्धारण विभागले गर्दछ भने भू-वातावरणीय तथा सामाजिक इकाईले वातावरण तथा सामाजिक मूल्याङ्कन सम्बन्धी क्रियाकलापको सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ । हाल डिजाइन परामर्शदाता (Design Consultants) ले गरीराखे जस्तै छानिएका आयोजनाहरूको सम्पूर्ण सम्भाव्यता अध्ययन गराउँछ ।

वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन संरचना (ESMF) र सामरिक सडक सञ्जाल (SRN) का सम्बन्धमा भू-वातावरणीय तथा सामाजिक इकाईका जिम्मेवारीहरू निम्नानुसार छन् :

- सडक विकास तथा मर्मत संभारमा संलग्न हुने सडक विभागका कर्मचारीहरूमा वातावरण तथा सामाजिक पक्षलाई सुरक्षित राख्नका लागि चेतना अभिवृद्धि गर्ने । यस्तो जागरण सिर्जना गर्न विभागभित्र र डिभिजन सडक कार्यालयहरूमा कार्यशाला गोष्ठी तथा तालिमहरू संचालन गर्ने ।
- वातावरण मूल्याङ्कन गरेर योजना तथा क्षेत्र निर्धारण कार्यमा सहभागिता गर्ने ।
- सडक विभाग प्रस्तावक रहेको सडक आयोजनाहरूको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने (जस्तै : पुनर्स्थापना/स्तरोन्नति कार्यमा) ।
- सडक विभागले प्रस्ताव गरेका योजनाहरू (जस्तै नयाँ निर्माण हुने सडक) को वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) को प्रतिवेदन तयार गर्ने ।
- नयाँ आयोजनामा वैकल्पिक बाटो, खास न्यूनीकरणका तरिकाहरू जस्ता सम्भाव्यता अध्ययनद्वारा सिफारिश गरिएका सुभावहरूको समीक्षा गर्ने, स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने, निर्माण तथा मर्मत संभार कार्यका लागि वातावरणीय दृष्टिकोणले उपयुक्त हुने प्रविधि प्रस्ताव गर्ने (जस्तै : जैविक इन्जिनियरिङ्ग), अनुगमनका सूचक तथा समय तालिकाको पहिचान/परिवर्तन गर्ने ।

- वातावरण तथा सामाजिक सुरक्षाका उपायहरूका लागि बजेट अनुमान गरी उपलब्ध गराउने/पुष्टि गर्ने/संशोधन गर्ने ।
- वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन गर्न गरिने अध्ययनको लागि तयार गरिएको कार्यसूची (ToR) को पुनरावलोकन गर्ने र स्वीकृतिका लागि वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय वा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा पठाउने ।
- वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षाका उपायहरूका प्रावधानहरू ठेक्कापट्टाका कागजातहरू जस्तै वोलपत्र सम्बन्धी कागजात BoQ तथा निर्माण कामको ठेक्काको कागजातमा उपयुक्त किसिमले समावेश गरी ठेक्कापट्टाको स्पेशिफिकेशन तयार गर्ने ।
- डिभिजन सडक कार्यालय (DRO) बाट माग भए वमोजिम सामरिक सडक सञ्जाल (SRN) अन्तर्गतका प्रमुख स्थानहरू जहाँ बाटो बन्द हुन नदिन अग्रिम रूपबाट ध्यान दिनु पर्दछ, त्यस्ता सडकहरूमा भू-प्राविधिक अनुसन्धानको कार्य संचालन गर्ने ।
- सुपरिवेक्षण तथा परिपालनाको लागि अनुगमन गर्ने (आफै वा बाहिरबाट परामर्शदाता नियुक्त गरेर) ।
- प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEEs) र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) का सम्बन्धित अध्ययनमा उल्लेख भएको वातावरणीय (तथा सामाजिक) व्यवस्थापन कार्य योजनाको परिपालन भए नभएको अनुगमन गर्ने ।
- सडकको निर्माण/पुनस्थापनाका आयोजनाहरूमा सामाजिक कार्य योजनाको (CSAP) मा उल्लेख भए अनुसार सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावको परिपालना अनुगमन गर्ने ।
- पुनर्वास कार्य योजनाहरूको परिपालनाको जहाँ आवश्यक हुन्छ, तहाँ अनुगमन गर्ने ।
- इ.एम.पि. (EMP), पुनर्वास कार्ययोजना (RAP) तथा सम्बेदनशील समुदाय विकास योजना (VDCP) को कार्यान्वयनमा अन्य निकायहरूसँग समन्वय गर्ने ।
- सडक आयोजनाको आवश्यकता अनुसार तथा व्यवस्था भए वमोजिम सामाजिक तथा वातावरणीय परीक्षण गर्ने ।

३) वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय^१ :-

सामरिक सडक सञ्जाल (SRN) अन्तर्गतका सडकहरूको डिजाइन तथा निर्माण गर्दा वातावरणीय तथा सामाजिक पक्षमा उपयुक्त सुरक्षा प्रदान गर्ने जिम्मेवारी यस मन्त्रालयको रहेको छ ।

^१ पहिले यसको नाम जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय थियो ।

- यो मन्त्रालयले वातावरण सुरक्षा (वचावट) संग सम्बन्धित नियम तथा नीति प्रदान गर्दछ। यसले वातावरण मूल्याङ्कन अध्ययनको विषयवस्तु तथा त्यसका लागि आवश्यक फाराम पनि निर्धारण गर्दछ।
- क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी दस्तावेजको पुनरावलोकन गर्ने तथा वातावरणीय प्रभाव अध्ययन (EIA) को कार्य क्षेत्र स्वीकृत गर्ने जिम्मेवारी यस मन्त्रालयको रहेको छ। क्षेत्र निर्धारण प्रक्रियाको दौरानमा प्राप्त तथ्यको आधारमा कानूनी प्रावधान अनुरूप पूर्णरूपले वातावरण प्रभाव अध्ययन गरी प्रस्तावकहरूबाट पेश भएका प्रतिवेदन समीक्षा गर्ने, त्यसमा राय सुझाव दिने तथा स्वीकृत/अस्वीकृत गर्ने जिम्मेवारी पनि यस मन्त्रालयमा निहित छ।
- आयोजनाका सामाजिक तथा वातावरणीय क्षेत्रमा प्रभाव पार्न सक्ने सबै क्रियाकलापको कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण गर्ने अधिकार यस मन्त्रालयमा सुरक्षित छ। अन्य सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गरी इ.एम.पि. (EMP) लागू गर्ने अभिभारा यस मन्त्रालयको हो।
- राष्ट्रिय वातावरण प्रभाव अध्ययन (EIA) निर्देशिका (१९९३) र वातावरण सुरक्षा नियमहरू (१९९७) मा उल्लेख भएको छ कि आयोजनामा समावेश गरिएका सुरक्षाका उपायहरू कत्तिको प्रभावकारी भएका छन् भनेर जाँच गर्न आयोजना सम्पन्न भै संचालन भएको २ वर्ष पछि सामान्य रूपको वातावरणीय तथा सामाजिक आर्थिक परीक्षण गर्ने कार्य यस मन्त्रालयको हुनेछ।

४) राष्ट्रिय योजना आयोग :-

मुलुकको आवधिक योजना तर्जुमा गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय योजना आयोगको हुन्छ। यसले आर्थिक तथा विकासका विभिन्न क्षेत्रसंग सम्बन्धित नीतिहरू पनि तयार गर्दछ। राष्ट्रिय योजना आयोग अन्तर्गत रहेको वातावरण परिषद्ले सरकारको तर्फबाट संचालन हुने विभिन्न क्रियाकलापहरूको लागि वातावरण नीति तर्जुमा गर्दछ। परिषद् प्रत्यक्ष रूपमा प्रधानमन्त्री प्रति जिम्मेवार हुन्छ, यसर्थ नेपालको सम्पूर्ण कार्यकारी निकायको निर्णय प्रक्रियामा यसको सिधा पहुँच रहन्छ।

५) वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय :-

वन क्षेत्र, आरक्ष क्षेत्र, राष्ट्रिय निकुञ्ज, सिमसार क्षेत्र, मध्यवर्ती क्षेत्र वा वातावरणको दृष्टिकोणले संवेदनशील बासस्थानहरूबाट भै गुञ्जने सडकहरूसंग सम्बन्धित वन व्यवस्थापनको पक्षको जिम्मेवारी यस मन्त्रालयमा रहेको छ। यस्तो अवस्थामा आइ.इ.इ./इ.आइ.ए. (IEE/EIA) अध्ययन (सम्भाव्यता अध्ययनको चरण) को दौरान, वन मन्त्रालयसंग सल्लाह लिएर त्यस मन्त्रालयलाई संभाव्यता अध्ययनमा संलग्न गराउनु पर्छ र सडक निर्माणको चरणमा काट्नु पर्ने रूखको कटानीको पूर्व स्वीकृति लिने वा त्यसबारे गर्नु पर्ने सुधारका काम तथा क्षतिपूर्तिका उपायहरू अवलम्बन गर्ने आदि कामका लागि पनि मन्त्रालयसँग सल्लाह, सम्पर्क रहनुका साथै यस मन्त्रालयको संलग्नता पनि हुनुपर्दछ।

६) जिल्ला विकास समिति/गाउँ विकास समिति लगायत स्थानीय निकाय तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय :-

जुन ठाउँमा सडक निर्माण कार्य श्रममूलक प्रविधिमा आधारित हुन्छ, त्यस्ता ठाउँमा आवश्यकता अनुसार स्थानीय निकायसँग समन्वय गनु पर्ने हुन्छ । स्थानीय निकायको मुख्य जिम्मेवारी मध्ये सडक निर्माण समूहको गठन एउटा हो । यी समूहको उपयोगिता सडक छेउको वृक्षारोपण तथा क्षतिपूर्तिका रूपमा गरिने वृक्षारोपण र यसको रेखदेखमा पनि हुन्छ ।

स्थानीय निकायका मुख्य कार्यहरू निम्न वमोजिम हुन सक्छन् तर त्यसैमा सिमित रहदैन :-

- सामाजिक तथा आर्थिक विकासका क्रियाकलापहरूको समन्वय तथा संचालन,
- यसैगरी सरकारी जग्गाको उपयोग गर्दा, जग्गा भाडामा लिँदा, फोहोर फाल्ने व्यवस्था गर्दा, भौतिक पूर्वाधारका सुविधाहरूको स्थानान्तरण गर्ने जस्ता अवस्थामा स्थानीय निकायहरूको समन्वय आवश्यक पर्न सक्छ ।
- आयोजनाबाट प्रभावित जनताहरू (PAPs) द्वारा प्रस्तुत गरिएका माग दावी माथिल्ला निकायमा पेश गर्ने ।
- आयोजनाका प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा देखिएका प्रभावहरूबारे माथिल्लो निकायलाई जानकारी गराउने ।
- जोखिममा रहेको समूह र SPAPs को (आयोजना प्रभावित संवेदनशील जनता संख्या) लाई रोजगारीको व्यवस्था गर्न सहजीकरण तथा रोजगारी प्रवर्द्धन ।
- वातावरणीय परीक्षणमा सहभागिता ।

७) पुरातत्व विभाग :-

शुरू गरिने कुनै पनि आयोजनाबाट प्रभाव पर्न सक्ने खालका ऐतिहासिक स्थल तथा सम्पदाहरूको सम्पूर्ण पक्षको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी पुरातत्व विभागको हुन्छ । सडकको रेखाङ्कन गर्दा यदि कुनै पनि सांस्कृतिक वा धार्मिक स्थल ५० मिटरको दुरीभित्र अवस्थित रहेको पाइएमा त्यसको सूचना पुरातत्व विभागलाई दिनु पर्ने प्रावधान सडक विभागको निर्देशिकामा उल्लेख छ । IEE/EIA अध्ययनलाई अन्तिम रूप दिँदा यस विभागलाई संलग्न गराउन सकिन्छ । सडक निर्माणको सिलसिलामा खन्ने कार्यको दौरान पुरातात्विक महत्वको सामग्री फेला परेमा ठेकेदार तथा आयोजना व्यवस्थापन/सुपरिवेक्षक ईन्जिनियरले यस विभागलाई तुरुन्त सूचना दिनु पर्दछ । यस्तो अवस्थामा पुरातत्व विभागले कार्य अघि बढाउन अनुमति नदिए वा त्यस्तो स्थलको संरक्षण* गर्नुपर्ने भए त्यहाँ खन्ने कार्य तुरुन्त रोक्नु पर्दछ ।

९.१.२ परामर्शदाता :

* यस्तो अवस्थामा ठेकेदारको काबु बाहिरको परिस्थिति सिर्जना भै काममा ढिलाई हुने भएकाले यस बारे ठेक्का कागजातको त्रुटि सच्याउने बारेको जिम्मेवारी सम्बन्धी महलमा पर्याप्त मात्रामा यस विषयका दफाहरू राख्नु पर्छ ।
फाल्गुण २०६५

नेपालमा परामर्शदातासम्बन्धी उद्योग संचालन भएको करिव तीन दशक भैसकेको छ । तथापि वातावरणीय मूल्याङ्कन अभै पनि धेरै संस्थाहरूको लागि नौलो र अपरिचित छ । प्रस्तावित क्षेत्रगत सडक विकास कार्यको प्रस्तावक (सडक विभाग) ले वातावरण तथा सामाजिक मूल्याङ्कन कार्य सम्पन्न गर्न योग्य परामर्शदाता संस्थाको नियुक्ति गर्दछ । यसै गरी इ.एम.पि. (EMP), RAP तथा VCDP मा व्यवस्था गरिएका वातावरणीय सुरक्षा उपायहरूको परिपालना अनुगमन गर्नका लागि पनि दक्ष परामर्शदाता नियुक्त गर्न सकिन्छ । सम्पूर्ण सुरक्षाका उपायहरू, बोलपत्रको कागजात, BoQ तथा ठेक्का सम्भौताका कागजातमा सही तथा स्पष्ट रूपले राखे नराखेको जाँच गर्ने जिम्मेवारी पनि यिनीहरूको नै हुन्छ ।

९.१.३ ठेकेदार :

उपकरण तथा जनशक्तिको हिसाबबाट नेपालमा निर्माण उद्योगको क्षमता अभिवृद्धि भै रहेको छ । तथापि सामान्यतया ठेकेदारहरूमा वातावरण संरक्षण तथा जनचेतनाको महत्वका सम्बन्धमा संवेदनशीलता ठीकसित भै नसकेको कुरा स्पष्ट देखिन्छ । सडक निर्माणसँग सम्बन्धित कार्यमा ठेकेदारको मुख्य जिम्मेवारी भनेको ठेक्कापट्टाका कागजातमा रहेका प्रावधान अनुसार निर्माण काम गर्नु हो र यस्तो कामभित्र ठेक्काको दस्तावेज तथा EIA/IEE अध्ययनको दौरान तयार पारिएको र RAP र VCDP मा पहिचान गरिएको सामाजिक सुरक्षाका उपायहरू, अरू विषयका साथै ठेकेदारहरू व्यवसायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षा उपायहरू प्रति पनि जिम्मेवार हुनुपर्दछ ।

९.२. प्रमुख संस्थाहरू बीच अन्तक्रियाको व्यवस्था :

वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रक्रिया र इ-म्याप (EMAP) को अनुगमनका लागि विभिन्न विषयगत निकायहरूबीच राम्रो सम्बन्ध तथा समन्वयको आवश्यकता पर्दछ ।

९.१ चित्रमा वर्णन गरिएको भू-वातावरण तथा सामाजिक इकाईले यस प्रक्रियाको समन्वय तथा व्यवस्थापनमा प्रमुख भूमिका खेल्दछ । वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन, त्यसको प्रतिवेदन पेश गर्ने र व्यवस्थापन तथा आगामी दशकको एस.आर.एन. (SRN) कार्यक्रममा समावेश गरिने तुलनात्मक दृष्टिकोणले ठूलो परिमाणका आयोजनाहरूको अनुगमन प्रक्रियामा एकरूपता ल्याउन यसको विशेष महत्व रहन्छ । भू-वातावरणीय तथा सामाजिक इकाई (GESU) ले आयोजना प्रभावित समुदायको स्थानीय तहको कार्यको लागि संक्षिप्त सूची तयार गरी छनौट गरी कारारमा नियुक्त गरिएको गैर सरकारी संस्थाहरूसँग सम्पर्क सूत्रको रूपमा पनि कार्य गर्दछ । यी गैर सरकारी संस्थाहरूले ESMF को कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउने कार्य गर्दछन् ।

चित्र १.९ : चालू रहेका सडक विकास आयोजनाका सन्दर्भमा भू-वातावरणीय तथा सामाजिक इकाईको अन्य निकायसँगको सम्बन्ध :

